

*Балто-слов'янські відносини
за роботами
Віктора Платоновича Петрова.*

О. В. Петраускас

Проблема балто-слов'янських відносин у працях видатного українського вченого посідає одне з найпомітніших місць. До неї він звертається неодноразово у зв'язку з вивченням проблем етногенезу та ранніх етапів історії слов'янства у двох монографічних дослідженнях¹ та окремих статтях². Передбачаючи всю складність цієї теми у завершенні лінгвістичних досліджень мови скіфської людності він пише: «Питання про балто-слов'янські зв'язки, як і загальна проблема слов'янського етногенезу, повинна стати темою окремого дослідження³. Добре відомо, що слов'янській етногонії була присвячена остання книга вченого, питання їх відносин з балтами залишилися у вигляді невеличких нарисів-етюдів (наприклад галіндська проблема)⁴, або окремих розвідок, вплетених у таканину інших тем⁵. І все ж український вчений не мало зробив, перш за все, на терені адаптації лінгвістичних даних до археологічних реалій, що спостерігаються у розвитку населення Південно-Східної Європи з епохи енеоліту до утворення першої слов'янської держави. На жаль підсумки цих досліджень залишились поза увагою⁶, або мали досить стриману критику⁷ як серед мовознавців, так і серед археологів.

Принцип наукового підходу до будь-якого питання, яким керується В. П. Петров, відповідає класичній схемі аналітичних дослідів — факти, закономірності, узагальнення. В археології треба йти від конкретної пам'ятки до групи пам'яток, від групи до культури, від культури до епохи⁸. В лінгвістичних реконструкціях — від назви до ряду назв, від них до просторової області або хронологічного шару⁹. Реально зафіксовані в різноманітних джерелах факти, конкретні в історичному визначенні, повинні становити початкову сходинку досліджень. В повній мірі цей принцип реалізовано в працях українського вченого ізокрема в питаннях балто-слов'янських зв'язків.

Отже почнемо з фактів. Вихідною для Петрова-мовознавця є скіфська доба. Доба, для якої вперше писемні джерела надають матеріал конкретно-історичного змісту — мовні рештки визначені в часі та просторі. Лінгвістичний аналіз охоплює категорії назв, що стосуються імен скіфських божеств, племен та гідронімії Скіфії за античними джерелами. Дослідження побудовані на широкому залученні балійського мовного матеріалу, що розширює коло етимо-

© О. В. ПЕТРАУСКАС

логічних паралелей для назв скіфської доби і пориває монополію скіфо-іранських відповідностей, характерну для досліджень попереднього часу (праці К. Мюлленгофа, В. Міллера, М. Фасмера та ін.). Але незважаючи на те, що ним наведено безперечні етимологічні паралелі скіфським назвам у пруській, литовській та латиській мовах, загалом В. П. Петров робить на перший погляд нетрадиційний висновок про мови наддніпрянського населення скіфської доби. Вченим порушується принцип попередніх етногонічних досліджень: етимологічна паралель — етногенетичний зв'язок. Засіб, що фундає концепцію міграцій, як етноутворюючого механізму. Етимологічний аналіз наводить автора на думку, що досліджуване явище щось особливе: несхоже на історично зафіксовані моделі. Паралелі та відповідності в інших (сучасних та т. з. мертвих мовах), на думку вченого, слід використовувати як засіб реконструкції досліджуваного явища, а не простого отождолення або заміни одного другим¹¹. Зважаючи на це балтійські мови, на думку В. П. Петрова та інших мовознавців, мають особливу цінність у вивченні доісторичних етапів слов'янського етногенезу. Це не тільки одна з найвищих спорідненостей між ними¹², але й порівняльна архаїчність мови людності південно-східного узбережжя Балтики відносно до слов'янського¹³. Під впливом цього серед мовознавців виникли і розробляються проблеми шляхів можливого походження слов'янських мов. Принципово погляди поділяються у відношенні до проблеми т. з. балто-слов'янської єдності. Наприклад, частина лінгвістів вважає, що слов'янські мови беруть початок від балто-слов'янського угруповання, чия мова наближалась до західно-балтських говірок (пруської, ятвязької). Інші дотримуються теорії паралельного розвитку з певними періодами зближення та ізоляції¹⁴. З опублікованих праць В. П. Петрова не випливає, що він дотримувався якоїсь з них¹⁵. Для вченого головне, перш за все те, що в балтійських мовах залишилися особливості (лексичного фонду, морфологічної структури) які вже загублені в слов'янських, що дасть змогу наблизитись до відтворення етапів їх розвитку¹⁶. Яскравий приклад: ст. сл. потьбьга «розлучена жінка», де «перший член pots (пор. лит. rats «чоловік» в слов'янських мовах уже не усвідомлюється...»¹⁷. В. П. Петров вважав, що балтійська мова зберегла багато елементів як у формах, так і в лексиці, що колись властиві були слов'янській мові, але згодом зникли в останній¹⁸. З цих позицій ним розглядається і феномен балтійської гідронімії Подніпров'я, яка «свідчить не про етнічні пересування, а про те, що мова тубільної людності Надросся та Верхнього Наддністров'я за глибокої давнини була якнайближче споріднена з мовами суміжних племен Прибалтики. Мовна диференціація прийшла згодом»¹⁹.

Таким чином лінгвістичні штудії над давнішим, хоча і дещо обмеженим, ономастичним фондом тубільної людності Південно-Східної Європи за ранньозалізної доби привели Петрова-мовознавця до висновку, що в даному випадку ми маємо справу з особливим мовним угрупованням що знаходиться між трьома великими індоєвропейськими центрами — іранською, гето-фракійською та балтійською, і що вона їм споріднена. На цей час мова повинна йти про особливий індоєвропейський діалект мешканців регіону.

Наступна мовнофіксована доба цього регіону припадає на давньоруський

час IX-X ст. ст. Між цими датами є майже 16 «темних» з точки зору лінгвістики віків. Дослідник не квапиться ототожнити чи перенести історичні реалії на далекі часи. Це протирічить принципам етнічних досліджень. На думку В. П. Петрова прогалину можуть заповнити свідчення археології. Але до їх аналізу він надходить з урахуванням важливого висновку історичного мовознавства про сталість, спадковість заселення Південно-Східної Європи та стадіальну визначеність її окремих етапів. Спадковість в межах регіону, на думку В. П. Петрова фіксують діахронічні ряди назв найбільших річок регіону (Дон, Дніпро, Дністер, Дунай) та реліктові залишки у слов'янських мовах. Глибина мовної спадковості за поглядами вченого сягає ранньозалізної доби. Отже про принципові етномовні зміни населення навряд-чи можна говорити. Також, за такої умови, не можна ставити питання про часові запусиння території т. з. хіатуси, бо разом з цим зникає соціальне середовище де зберігається (макро- мікро-) географічна ономастика. Дослідження останніх років українських мовознавців свідчать, що ця спадковість сягає ще давніших часів²⁰. Зокрема вивчення гідронімії Наддніпрянської та Полісся засвідчили декілька лінгво-стратиграфічних періодів — індоєвропейський, давньоєвропейський, архаїчний слов'янський. На думку І. М. Железняк гідронімія басейну Росі має унікальну мовну безперервність від давніх індоєвропейців до назв утворених на основі сучасної української мови. Факт збереження цієї різномовної низки назв передусім свідчить про безперервність населення і мови на цій території²¹. Однак, ці свідчення не слід сприймати як продовження класичної автохтоністської концепції — «слов'янство з трипілля». Діахронічне споріднені етноси (анти-склавини: поляни-русь: українці: малороси) мають свої іноді дуже специфічні стадіальні риси етнічного прояву — в мові, культурі, звичаях і т. п. По-друге, південно-східний регіон й ропи майже протягом всього часу є зоною активних міжетнічних контактів. Справа в тому, що на V-VI ст. процес етнічного розвитку завершився формуванням слов'янського етносу, як головного етнічного масиву території.

Отже, на думку В. П. Петрова конкретизувати мовні процеси можуть свідчення археології, яким притаманна просторова та часова конкретність. Ретельне вивчення археологічних культур надає можливості казати і про деякі особливості етномовних процесів, бо на думку вченого етнос визначається мовою і ототожнення культури та етносу — спрощення. Послідовність культур в його працях виглядає так — трипільська, шнуровики, скіфська, зарубинецька, черняхівська, ранньосередньовічні пам'ятки. І тут слід зауважити на методологічну особливість їх вивчення В. П. Петров аналізує і порівнює перш за все пам'ятки сталої культури, як факт ствердженої системи. Поза увагою залишаються етапи генезису культур, що на думку сучасних археологів перш за все відображають такі процеси. Для вченого етнічний розвиток — це діахронічна послідовність культур в даному регіоні, зміна яких, відмінність від попередніх фіксує зміну культурних орієнтацій, економічних форм діяльності та соціального устрою, а отже і напрямки етномовного процесу. Можливий напрямок відновлення мовних решток він вбачає у співставленні культурно-історичних інновацій і мовних відповідностей — «жодне значення слова не з'являється

поза реаліями»²². Шлях досить продуктивний, як це підтверджують праці В. П. Петрова та інших вчених²³.

Аналіз археологічного матеріалу Південно-Східної Європи призвів вченого до висновку, що ці джерела свідчать про своєрідність розвитку регіону, який за різних часів мав особливі форми прояву, що виникають як наслідок-синтез певного рівня розвитку місцевого населення та загальної історико-культурної ситуації в Європі. Що до пошуку зближень балто-слов'янських стосунків, то за поглядами В. П. Петрова, вони мали відбутися за часів послаблення південного «тяжіння» археологічних культур Наддніпрянщини та формуванням тут комплексів близьких до культур лісової зони Центральної та Східної Європи, як наприклад це спостерігається за часів шнурової спільності²⁴.

На жаль в подальшому розгляді археологічних матеріалів аналізу балто-слов'янських відносин в працях вченого ми більше не знаходимо. Гадаємо також, що певною мірою цьому заважав і брак джерел. Введення власне прибалтійських матеріалів до порівняльного обігу з слов'янською археологією тільки-но починалось, а в культурно-генетичному розвитку Подніпров'я заповнювалися просторово-хронологічні плями (пізньозарубинецькі пам'ятки, київська та колочинська культури), вдосконалювалися уявлення про певні культури (зокрема про полетнічність черняхівської). Але, завершуючи розгляд монографічних студій В. П. Петрова з цього питання, звернемо увагу на висновки про властивість кожній конкретній добі свого особливого напрямку етнокультурного розвитку. Йдеться про вже згадані періоди певного зближення (але не тотожності) Наддніпрянського та південно-східного регіону Прибалтики. В. П. Петров визначив такий час для ранньої бронзи. Досить виразно він також проступає у пізньоримський час і об'єднує ряд культур лісової смуги Східної Європи — київська культура, пізній етап штрихованої кераміки, угруповання пониззя Німану-Двіни та ін. Серед «транскультурних» елементів дослідники називають спеціфічні прикраси стилю виїмчастих емалей²⁵, певні форми та засоби їх обробки²⁶, поховальний обряд, знаряддя праці²⁷. наявність цих міжкультурних зближень має альтернативне пояснення — балти або слов'яни. Враховуючи культурно-генетичну спадковість київської та ранньосередньовічних слов'янських культур, питання вирішується на користь останніх²⁸. Однак це зовсім не пояснює феномен розповсюдження цих елементів серед різних етнокультурних угруповань²⁹. Цікаво, що цей період, як здається з сучасного стану джерел, мабуть був останнім зближенням археологічних комплексів між етнокультурними центрами східних слов'ян (Подніпров'я) та центральних балтів (Понімання). Хоча існування найдавнішого напрямку між Німаном та Дніпром очевидно знайшло відгоміння у спробах києво-галицьких князів обкладати литву, жмудь даниною, підкорити ятвягів, та, навпаки, активному придбанню руських земель Ольгердом та Вітовтом у південно-східному напрямку вже за часів середньовіччя.

Штудії з етногонії слов'ян В. П. Петров завершує визначенням свого ставлення до існуючих теоретичних-концепцій з цього питання — міграціонізму та автохтонізму. Аспект балто-слов'янських відносин багато в чому залежить від

їх вирішення. За розглядами вченого історіографічних традицій обидва погляди відбивають процес розвитку етносу або як просторову сталість або як міграційний потік. І в тому, і в тому випадку етнос як суспільне явище — сталість. Більшість попередніх праць спрямована або на доказ автохтонного походження (проблема часу та прабатьківщини) або змалюванню географічних шляхів руху етносу. З цих засад він пише про «пройдений етап» цих теоретичних установ³⁰. Для В. П. Петрова етнос визначається сукупністю ознак і має конкретне визначення через них. Спроби діахронічних екстраполяцій історичних моделей на явища, що потребують відновлення за наявністю всіх аутентичних джерел — безпідставні і помилкові. Мета історичних досліджень етносу — об'єктивно повно відтворити особливості стану певної людності за наявністю всіх джерел — мова, культура, соціально-економічний устрій і потім вже визначити його положення в генетичній послідовності: «Перевагу слід віддавати не автохтонізму і не міграціонізму як таким, а історизму перш за все»³¹.

Примітки

- ¹ Петрове. Л. Скіфи. Мова і етнос. Київ, 1968.— 149 с.; Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. Київ, 1972.— 214 с.
- ² Петров В. П. Балтика і славика в гідронімі України // Ні республіканська ономастична (гідронімічна) конференція (тези).— Київ, 1965.— С. 115-116. Петров В. П. Гідронімія Верхнього Подністрів'я: (Опыт построения методики гидроним, изучения) // Всесоюзная конференция по топонимике СССР, 28 янв.— 2 февр., 1965г. Ленинград; Тезисы докладов и сообщений.—Л., 1965.—С. 124-127.
- ³ Петров В. П. Скіфи. Мова і етнос.— С. 148.
- ⁴ Там же.— С. 93-99; Петров В. П. Етногенез слов'ян.— С. 88-99.
- ⁵ За спогадами учта, в останні роки життя Віктор Платонович багато уваги приділяв вивченню балтійських мов, зокрема литовської, та впорядкуванню словника пруської мови (користуючись нагодою, висловлюю свою подяку Н. М. Кравченко і Є. В. Максимову за цінні свідчення). Не виключено, що вчений мав намір здійснити окреме дослідження з цього питання. Про це також свідчить і рукопис статті «Происхождение славян и проблема балтославянской общности», що зберігається в архівному фонді Інституту археології АН України (В. П. Петров, фонд 16, одиниця зберігання 260).
- ⁶ Palionis L., Sabšliauskas A. Rytu siavu kalbinikāi lituanisflkos baruose. Vilnius, 1990.— P. 94-100.
- ⁷ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 1.
- ⁸ Нагадаємо, що В. П. Петров являв собою класичний взірць вченого-історика, який був кваліфікованим археологом, мовознавцем, етнографом. Про це див.: Максимов Є. В. Питання історії стародавніх слов'ян у працях В. П. Петрова // Археологія, 1986.— Вип. 54.— С. 1-5; Абашина Н. Вивчення етногенезу слов'ян в працях В. П. Петрова // Там же.— С. 6-11.
- ⁹ Петров В. П. Скіфи. Мова і етнос.— С. 100; Петров В. П. Етногенез слов'ян.— С. 195.
- ¹⁰ Петров В. П. Скіфи. Мова і етнос.— С. 50-114.
- ¹¹ Там же.— С. 32.
- ¹² Про високу спорідненість слов'янських та балтійських мов писали ще засновники індоєвропейського мовознавства (Шлейхер А. Краткий очерк доисторической жизни северо-восточного отдела индо-германских языков. Приложения к VIII тому Записок имп. Академии наук, № 2.— СПб., 1865). За даними А. Кребера та К. Крет'ена коефіцієнт спорідненості між цими мовами складає 92, для прикладу індоіранські мови мають коефіцієнт 91, італо-кельтські 87. Про це Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: Эволюция идей, понятий, методов // Х. Бирнбаум. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции.— М., 1986.— С. 453-494.
- ¹³ Докладніше про це: Порциг В. Членение индоевропейской языковой общности.— М., 1964.— С. 6-77; Zinkevicius Z. Lietuviu kalbos kume.— Vilnius, 1984.—Т. 1.—Р. 111-138.

¹⁴Топоров В. Н. К проблеме балто-славянских языковых отношений // Краткие сообщения института славяноведения.— М., 1961.— Вып. 33, 34.— С. 211-218. Трубетов О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования.— М., 1991.— С. 91, 92.

¹⁵В рукописі вже згадувано! статті «Происхождение славян и проблема балтославянской общности» вчений дає розгорнутий аналіз цих поглядів, як методологічних засад в справах етногенезу. Він не сприймає їх як принцип етногонічних досліджень. На думку вченого слід спиратися на об'єктивно зафіксовані факти порівняльного мовознавства: «Сравнительное языкознание засвидетельствовало два главнейших момента, в пределах которых мы вынуждены оставаться и строить: с одной стороны единство всех славянских языков, и, с другой, ближайшую родственность балтийских и славянских языков по отношению ко всем остальным языкам индоевропейской языковой общности».

¹⁶Для В. П. Петрова не властивий упереджений підхід до проблеми. Він не керується заздалегідь обраною теорією етногенезу. Вчений відповідає на питання — ким мало бути населення за наявних джерел конкретно-історичного стану. Кінцева мета дослідів — можливе об'єктивне уявлення про досліджувану добу.

¹⁷Мейе А. Общеславянский язык.— М., 1951.— С. 400.

¹⁸Петров В. Л. Скіфи. Мова і етнос.— С. 147.

¹⁹Петров В. П. Этногенез слов'ян.— С. 107. З цього приводу наведемо декілька фактів, що можуть зацікавити лінгвістів, які нам довелося зібрати при проведенні суцільних розвідок у басейні р. Ступни та Красної. Назва ур. Дівич Гора (с. Трипілля), наприклад була проінтерпретована Б. О. Рибаківим як місце-святилище жіночого бога, богині-диви (Язычество древней Руси.— М., 1987.— С. 140), але можлива інша версія: з лит. *dievas* — «бог», таким чином «Божа Гора», на доказ пошлемося на назви кальки: в Києві при ріці Почайні стояли поруч дві гори, що відповідно мали назви «Дівич Гора» та «Бужова Гора». Дуже поширена назва балок та ярів Осова (Усова, Усово) біля с. Жуківці, Дмитровичі та ін., як відомо з лит *asva* «кінь», з прус. *aswīnap* — «кобиляче молоко». У с. Малі Дмитровичі поруч є два яри, які відповідно мають назви — Усово та Коноюшина.

²⁰Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського Правобережжя.— К., 1987; Київське Полісся: Етнолінгвістичні дослідження (С. С. Березанська, Н. К. Гаврилюк, В. Д. Дяченко та ін.).— К., 1989.— 268 с.

²¹Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси.— С. 153, 154.

²²Петров В. П. Этногенез слов'ян.— С. 140, 205.

²³Там же.— С. 152; Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 107-131.

²⁴Петров В. П. Этногенез слов'ян.— С. 133, 135, 139.

²⁵Корзухина Г. Ф. Предметы украшений с выемчатыми эмальями V — пер. пол. VI вв. н. э. в Среднем Поднепровье // САИ.— Вып. Е1-43.— М., 1978.— С. 51-57; Гороховский Е. Л. О группе фибул с выемчатой эмалью из Среднего Поднепровья // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.— К., 1982.— С. 115-151.

²⁶Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III-V вв.— К., 1984.— С. 42.

²⁷Хреков А. А. Грунтово-могильник с сожжениями на западе Саратовской области // Археология Восточно-Европейской степи.— Саратов, 1991.— С. 115-125; Полесских М. Р. Ражкинский могильник, Там же.— С. 152-160.

²⁸Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 335-362.

²⁹Співставлених з метою визначення певних культурних угруповань за ступенем близькості проводиться на даний час із застосуванням методів порівняльно-типологічного (наприклад праці В. В. Седова) та статистичних (розробки В. Ф. Генінга). Еквівалентом співставлення є ознака (річ, або окремі її деталі, комплекс, або його частини), яка виступає як міжкультурне явище. В певній мірі це нагадує методичний засіб мовознавства — поняття ізоглос. Але на відміну від мовознавства в археології цей засіб не має чіткого термінологічного оформлення, бо поняття «аналогії» ширше за визначене. Виокремлення цих явищ, їх класифікація та пояснення природи їх походження з історичної точки зору становили певний інтерес для майбутніх дослідів.

³⁰Петров В. П. Этногенез слов'ян.— 1972.— С. 202, 203.

³¹Там же.— С. 118.